

e-ISSN: 2148-0494

derglabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Güz 2020, Cilt:8, Sayı:2, 8:541-564

Geliş Tarihi: 15.10.2020

Kabul Tarihi: 29.11.2020

Araştırma Makalesi

Doi: <https://doi.org/10.33931/abuifd.811225>

Mülhidlikle Suçlanan Bir Şairin Şeyhülislâm Çivizâde'ye Nefsin Mertebelerine Dair Bir Mektubu

Oğuzhan Şahin*

Mehmet Büküm**

Öz

Osmanlı devlet erkânına yazılan mektuplar çeşitli yönlerden her daim önemli bulunmuştur. Gerek üst kademe devlet adamlarının muhataplarıyla tesis ettiği dostane ilişkiler gerekse para vakıfları, zendeka ve ilhad olayları gibi politik/toplumsal meseleler bu mektuplara yansıyanlardandır. Bu çalışma, tezkirelerde *Riyâzî-yi Üskübî* nisbesi ve *Memi Şâh* lakabıyla anılan 16'ncı asırda yaşamış bir mülâzımın Çivizâde Muhyiddîn Mehmed Efendi'ye gönderdiği bir mektubu konu almaktadır. Memi Şâh'tan Çivizade'ye yazılan mektup, Manisa İl Halk Kütüphanesi el yazmaları koleksiyonunun bir mecmuasında olup, kütüphane kataloğunda yer almamaktadır. Makale giriş ve mektubun metninin yer aldığı ek kısmı dışında iki başlıktan meydana gelmektedir. İlk başlık altında mektubu kaleme alan Memi Şâh'ın kim olabileceği üzerinde durulmuş ve bu ismin Sahn-ı Semân'da Celâlzâde'nin önce muîdliği daha sonra ise mülâzımlığını yapan Riyâzî-yi Üskübî olduğu kanaatine varılmıştır. Yine aynı başlık altında Riyâzî-yi Üskübî ile ilgili birincil kaynak durumundaki tezkirelerden hareketle şairin genel bir portresi çıkarılarak söz konusu tezkirelerin Riyâzî'ye dair öne sürdükleri *zendeka ve ilhâd* iddiaları değerlendirilmiştir. İkinci başlıkta Riyâzî'nin mektubu içerik itibarıyla incelenerek mektupta ele alınan konuların Çivizâde'nin mizacı ile ne derece uyumlu olduğu hususu tartışılmıştır. Makalenin "ek" kısmında ise mektubun metni bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Memi Şâh, Riyâzî-yi Üskübî, zendeka ve ilhâd, Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi.

A Letter Regarding Levels of Soul to Shaykh al-Islâm Çivizâde from a Poet Accused of Heresy

Abstract

Letters written to Ottoman statesmen have always been considered important in various aspects. Political/social issues such as the friendly relations established by

* Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ogsahin@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-0196-8748

** Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, mehmet.bukum@ikc.edu.tr

ORCID ID 0000-0002-2163-7671

important statesmen with their interlocutors, monetary foundations, zendeka and ilhad events are also reflected in these letters. This study is about a letter sent to Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi by a 16th century lieutenant, whose real name was Mehmed/Mehemmed, and who was known as Riyazi-i Uskubi and Memi Shâh. The letter written from Memi Shâh to Çivizâde is in a mecmua of Manisa Provincial Public Library manuscripts collection and it is not in the library catalog. The article consists of two parts, except the introduction and the appendix where the text of the letter is included. In the first part, the possible identity of the Memi Sah who wrote the letter was discussed and it was concluded that this was Riyazi-i Uskubi, who was first the *muid* and then the *mulazım* of Celalzade in Sahn-ı Seman. A general portrait of the poet was described according to the primary sources related to Riyazi-i Uskubi, and the zendeka (heresy) and ilhad (refusing and leaving Islam) claims of the mentioned tezkires regarding Riyazi were evaluated in the same part. In the second part, the letter of Riyazi was examined in terms of its content and it was discussed how the topics covered in the letter were compatible with Çivizâde's temperament. The text of the letter is given in the appendix.

Keywords: Memi Shâh, Riyazi-i Uskubi, heresy, Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi.

Giriş

İslâm'ın temel inançlarına muhalefetle tanınan ulemâdan Hakîm İshak, Molla Kâbız, Nadajlı Sarı Abdurrahmân ve Lârî Mehmed Efendi gibi şahsiyetler ile kutup-Mehdî inancının doğal bir sonucu olarak merkezî iktidara karşı isyana meyilli duran Hüsâmeddîn-i Ankaravî, İsmâîl-i Maşukî, Hamza Bâlî ve Sütçü Beşîr gibi Bayramî-Melâmîlerinin teftiş, takip ve yargılamaları Osmanlı coğrafyasında zendeka ve ilhâd hareketlerinin ne derece önemsendiğinin bir göstergesi gibidir. Molla Kâbız, Nadajlı Abdurrahmân, İsmâîl-i Maşukî, Hamza Bâlî, Şeyh Muhyiddîn-i Karamanî ve diğer birçok yargılamaya dair tutulan kayıtlar ile zendeka ve ilhâdın fikrî dayanaklarını çürütmek için kaleme alınan muhtelif risaleler konunun ehemmiyetle ele alınışını gösterir niteliktedir.¹

Mahkeme kayıtları, arşivler, fetvalar, risaleler ve Sofyalı Bâlî'nin mektupları örneğinde olduğu gibi zındıkların ahvalini ihbar eden çeşitli mektuplar zendeka ve ilhâd olaylarının kayda değer kaynakları görünümündedir. Bunların dışında zındık ve mülhidlere dair çoğu zaman söylenti mahiyetindeki magazinsel bilgileri aktaran şuarâ tezkireleriye konunun aslî kaynakları olmaktan ziyade destekleyici yan kaynakları hüviyetindedir.² Bununla birlikte temel kaynaklar kadar etkili olmasa da

¹ Zendeka ve ilhâd hareketlerinin çok yönlü bir tahlili, geniş bir okuması ve alanın birincil kaynakları için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15-17. Yüzyıllar)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2013).

² Ahmet Yaşar Ocak'ın şuarâ tezkirelerine dair şu sözleri tam olarak bu duruma dikkat çekmektedir: "Latîfî, Sehî, Hasan Çelebi ve benzeri bir kısım şuarâ tezkirlerinde hayatları anlatılan 16, 17 ve 18'inci yüzyıllarda çoğu Rumeli topraklarında yaşamış Osmanlı şairleri arasında görülen, şer'î mükellefiyetlere lakaytlık ve aynı zamanda felesefî bir arka plandan yoksun sıradan bir ateizmi yansıtan libertin eğilimler (...) her devirde her zaman olmuştur ve olacaktır. Bunların sayılarının tahmin edilenden fazla olması da mümkündür. Çünkü bir kısmı açıkça herkesçe bilindiği halde, bilinmeyen, gizli olanlar da vardır. Zaten halk ve idareciler arasında da bilinen bu tür libertin eğilimlerin sahipleri, mahallî yöneticilerce merkeze bildirilse de siyasal iktidarca çok da fazla önemsenmemiştir." Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15-17. Yüzyıllar)*, 237.

ihtiyatlı bir okuma ile tezkirelerdeki bazı kayıtların zendeka ve ilhâd tartışmalarına katkı sağladığı görülmektedir. Söz gelimi İsmail Erünsal'ın bazı tezkirelerden hareketle zendeka ve ilhâd olaylarına dair tespitleri tezkirelerin bu alanda tamamen yok hükmünde olmadığını göstergesidir.³

Her ne kadar bu yazının konusunu teşkil eden Çivizâde Muhyiddîn Mehmed Efendi'ye (ö. 954/1547) yazılan mektubun zendeka ve ilhâdla doğrudan bir bağlantısı olmasa da mektubu yazan kişi hakkında çeşitli tezkirelerin zındıklık isnadında bulunuyor oluşu mevzunun bu kısmını sorgulamayı da zorunlu hâle getirmektedir. Çivizâde Muhyiddîn Mehmed Efendi'ye yazılan bu mektup, Manisa İl Halk Kütüphanesi yazmalar koleksiyonunda 45 Hk 5836'da kayıtlı bir yazmanın 108b-110b varakları arasında bulunmaktadır.⁴ Kütüphane kataloguna kaydedilmese de mektubun Çivizâde'ye Memi Şâh tarafından yazıldığı, "*Merhûm u mağfûr Memi Şâh Efendi Şeyhülislâm Çivizâde Müftî Efendiye mektûb gönderdüğüdür*" şeklindeki başlıktan anlaşılmaktadır.⁵ Ancak söz konusu yazmada Memi Şâh'ın kim olduğuna dair herhangi bilgi yoktur. Memi Şâh'ın kimliğini tespit için tezkirelere bakıldığında, Âşık Çelebi'nin *Meşâ'irü's-Şu'arâ*'sında asıl adı Mehmed olup Rûmilî'nde Memi Şâh diye şöhret bulan Üsküp'ten *Riyâzî* mahlaslı birinden bahsedildiği görülmektedir.⁶ Âşık Çelebi'nin naklettiği bu bilgi eğer hatalı değilse Çivizâde'ye yazılan bu mektubun tezkirelerde *Riyâzî-yi Üskübî* (ö. 953/1546) nisbesiyle geçen bir şaire ait olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Ancak tezkirelerde birden fazla *Riyâzî*'nin oluşu ve bu isimlerin birbirine karışma ihtimali karşısında Âşık Çelebi'deki bu bilginin teyidi zorunludur. Bu nedenle aşağıdaki tabloda tezkirelerde bulunan *Riyâzî* maddelerinin genel bir dökümü yapılmıştır:

Tablo-1: Tezkirelerdeki *Riyâzî* maddelerinin genel bir dökümü

Bulunduğu Tezkire	İsmi ve nisbesi	Asıl adı	Şöhreti / lakabı	Zümresi	İsminin anıldığı kişi(ler)
Sehî (Haluk İpekten vd. neşri)	Mevlânâ Riyâzî (Bursa)	-	-	ehl-i ilm	-
Âşık Çelebi (Filiz Kılıç neşri)	Riyâzî (İstanbul)	Alî Çelebi	Kuloğlu	müneccim	Kara Bâlîzâde, İskender Çelebi, Müftî Efendi (Ebussuûd)

³ İsmail E. Erünsal, "XV-XVI. Asır Osmanlı Zendeka ve İlhad Tarihine Bir Katkı", *Osmanlı Araştırmaları* 24/24 (01 Aralık 2004), 127-157.

⁴ Literatürde Çivizâde'ye yazılan birkaç mektup örneğiyle daha karşılaşılmaktadır. Söz gelimi Sofyalı Bâlî tarafından Çivizâde'ye para vakıflarıyla ilgili yazılan mektuplar için bkz. Tahsin Özcan, "Sofyalı Bâlî Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 3 (1999), 140-151.

⁵ Bu mektubun Çivizâde'ye yazıldığına dair eldeki tek delil yazmadaki bu ifadedir. Çivizâde ile mektubu yazan Memi Şâh'ın aynı dönemde yaşamaları yazmadaki bu kaydın doğruluk oranını yükseltse de diğer kaynaklarla desteklenmediği sürece mektubun Çivizâde'ye yazıldığı kesin olarak söylemek mümkün değildir. Doğruluğunu kesin olarak teyit edemezsek de bu makalede mektubun muhatabının Çivizâde olduğu varsayımından hareket edilecektir.

⁶ Âşık Çelebi, *Meşâ'irü's-Şu'arâ*, nşr. Filiz Kılıç (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yay., 2010), 3/1399.

	Riyâzî-i sâni (Üsküp)	Mehemmed	Memi Şâh	mülâzım	Celâlîzâde
Latîfî (Rıdvan Canım neşri)	Riyâzî (İstanbul)	-	Eyyühümzâde	müderris	-
	Mevlânâ Yeşilzâde Riyâzî (Filibe)	Ahmed bin Sinân el-Kâdî	-	kadı	Baba Çelebi
	Riyâzî-i Üskübî (Üsküp)	-	-	mülâzım	-
Latîfî Raşid Efendi 1160 (derkenar)	Riyâzî (Üsküp)	-	-	mülâzım	-
Ahdî (Süleyman Solmaz neşri)	Riyâzî-i Üskübî (Üsküp)	-	-	mülâzım	Çivizâde
Kınalîzâde Hasan Çelebi (Kutluk ve Sungurhan neşirleri)	Riyâzî (İstanbul)	Alî	Kuloğulları	ilm-i hey'et vd.	Kara Bâlîzâde, İskender Çelebi, Ebussuûd Efendi
	Riyâzî (Üsküp)	Mehemmed	-	-	-
Gelibolulu Âlî (Mustafa İsen neşri)	Riyâzî (Üsküp)	Mehemmed	-	kadı	Baba Çelebi
	Riyâzî-i diğer (İstanbul)	-	Kuloğullısı	müneccim	Mevlânâ Lutfullâh
Riyâzî (Namık Açığöz neşri)	Riyâzî (Üsküp)	Mehemmed Çelebi	-	mülâzım	Celâlîzâde Sâlih Efendi

Tablodan görüleceği üzere biri Bursa, biri İstanbul, biri Filibe, biri de Üsküplü olmak üzere dört farklı Riyâzî'den bahsetmek mümkündür. Bu dört kişiden sadece asıl ismi Mehmed/Mehemmed olanın şöhreti/lakabı Memi Şâh'tır. İstanbul'dan olanın ismi Alî yahut Alî Çelebi olup lakabı Kuloğlu'dur. Filibe'den olanın ismi Ahmed bin Sinân el-Kâdî olup lakabı belli değildir (yahut da Yeşilzâde olarak tanınmaktadır). Bursalı olanın ise asıl ismi ve lakabı tezkirede zikredilmemiştir. Bu basit dökümden Memi Şâh'ın Riyâzî mahlaslı talebe tâifesinden Üsküplü Mehmed olma ihtimali ağırlık kazanmaktadır. Detaylarını daha sonra tartışacağımız üzere Ahdî Tezkiresi'nde, Riyâzî-yi Üskübî'nin bir mansıba atanmak için Çivizâde'den yardım istediği şeklindeki olay da [sayet ki doğruysa] şair ile şeyhülislâm arasındaki bağlantıya işaret ettiğinden Memi Şâh lakaplı Mehmed'in Riyâzî-yi Üskübî olma ihtimalini artırmaktadır. Tabloda verilenlerin dışında asıl adı Pîrî Paşa olup Adana'da doğan ve Ramazânzâde olarak tanınan Yavuz Sultân Selîm dönemi şairlerinden Riyâzî ile asıl adı Mehmed olup Şeyhülislâm Abdulkâdir Efendi'den mülâzım ve müderris olan bir Riyâzî (ö. 1054/1644) daha vardır ki bu kişi Riyâzu'ş-Şuarâ müellifi olan Riyâzî'den başkası değildir.⁷

⁷ Haluk İpekten vd., *Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1988), 391-392.

1. Zındıklıkla Meşhur Bir Mülâzım: Riyâzî-yi Üskübî

Memi Şâh yahut Riyâzî-yi Üskübî hakkında derli toplu bilgi veren kaynaklardan biri Âşık Çelebi Tezkiresi'dir. Yukarıdaki tabloda ismi geçen tezkireler de bu hususta birtakım nakillerde bulunmakla birlikte bunların bazılarında Riyâzî-yi Üskübî'nin diğer *Riyâzî*'lerle karıştırıldığı anlaşılmaktadır. *Meşâ'irü's-Şu'arâ*'daki kayıtlara göre Riyâzî, ehl-i ilimden olan şairlerdendir. Özellikle Farsçadaki üstün meziyetleri nedeniyle dikkatleri üzerinde toplamıştır. Bunun yanı sıra muammacılık ve şebistân-ı hayâl denen kelime oyunlarına düşkün bir yapısı vardır. Sahn'da Celâlzâde'nin iadesinden mülâzım olup birkaç yıl mülâzemet ettikten sonra herhangi bir mansıba girmeden 953/1546'da vefat etmiştir.⁸ Âşık Çelebi'deki bu kayıtlar küçük farklarla Latîfî, Kınalızâde Hasan Çelebi ve Ahdî'de tekrarlanmaktadır.⁹ Gelibolulu Âlî'de ise Üsküplü Riyâzî ile Latîfî Tezkiresi'nde tercüme-i hâli verilen *Filibeli Yeşilzâde Riyâzî* karıştırılmış ve bunun neticesi olarak Riyâzî-yi Üskübî'nin âhir-i ömründe Filibe kadılığı yaptığı [ve Kâdî Han'ın bir eserini teshil, Molla Câmî'ninse bir gazelini şerh ettiği] belirtilmiştir.¹⁰ Oysa birçok tezkire Riyâzî-yi Üskübî'nin mülâzımlık müddeti boyunca bir mansıba atanmadan öldüğünde ittifak halindedir. Latîfî Tezkiresi'nin Râşid Efendi 1160 numarada kayıtlı en eski tarihli nüshasındaki okuyucu notunda Riyâzî-yi Üskübî'yi ifade için kullanılan *Riyâzî-yi Mülâzım* ibaresi şairin o dönemlerde mülâzım olarak bilindiğini (ün saldıgını) göstermektedir.¹¹ Riyâzî'nin mülâzımlığı hususu, şairin ilmiye teşkilatı ve dolayısıyla Çivizâde'yle arasında bir bağ kurulup kurulamayacağı noktasında önem arz ettiğiinden bu bilginin teyidi son derece önemlidir.

Meşâ'irü's-Şu'arâ ve *Riyâzu's-Şu'arâ*'da belirtildiği üzere Riyâzî-yi Üskübî Sahn-ı Semân müderrislerinden Celâlzâde Sâlih Çelebi'nin (ö. 1565) **iâdesinden** mülâzım olmuştur.¹² **iâde**; *fetvâ emînliği, tezkirecilik, teşrif, mevtâ, mustakil* ve *nevbet* gibi mülâzemet giriş yollarından biri olup müderris yardımcısı muîdlerin silke

⁸ Âşık Çelebi, *Meşâ'irü's-Şu'arâ*, 3/1399.

⁹ Latîfî, *Latîfî Tezkiresi* (Râşid Efendi Kütüphanesi, 1160), 80b.; Latîfî, *Latîfî Tezkiretü's-Şu'ara ve Tabrisatü'n-Nuzema*, nşr. Rıdvan Canım (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2000), 283-285.; Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-Şuarâ*, nşr. İbrahim Kutluk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 1/427-428.; Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, nşr. Aysun Sungurhan (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı E-Kitap, 2017), 402-403.; Ahdî, *Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâsı*, nşr. Süleyman Solmaz (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2005), 316-318.

¹⁰ Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbar'ın Tezkire Kısmı*, nşr. Mustafa İsen (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1994), 222-223. Literatürün biyografik veri tabanlarından olan Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğünde (TEİS) Gelibolulu Âlî'nin verileri tedkik edilmeden kullanıldığı için Riyâzî-yi Üskübî ile Filibeli Yeşilzâde Riyâzî karıştırılarak tek bir şair haline getirilmiştir. Bu bağlamda bkz. Mehmet Fatih Köksal, "Riyâzî, Memi Şâh", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü* (05 Eylül 2013).

¹¹ Latîfî, *Latîfî Tezkiresi* (Râşid Efendi Kütüphanesi, 1160), 170b (Arka kapak zahriye).

¹² Âşık Çelebi, *Meşâ'irü's-Şu'arâ*, 3/1399.; Riyâzî Muhammed Efendi, *Riyâzî Muhammed Efendi Riyâzî's-Şu'arâ*, nşr. Namık Açıkgöz (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, 2017), 170.

girişlerini ifade eden bir tabirdir.¹³ Yasemin Beyazıt'ın belirttiğine göre müderrislere muîdlik yapan bazı dânişmendler, hocaları ilgili medreseden mazûliyet (azledilme) yahut da başka bir göreve atanma suretiyle ayrıldığında mülâzım olmaları için hocaları tarafından Rumeli Kazaskerliği'ne teklif edilmektedir.¹⁴ Riyâzî'nin biyografisinde geçen *Sahn'da Celâlzâde'nin îâdesinden mülâzım olduğu* şeklindeki rivayetten Riyâzî-yi Üskübî'nin mülâzemetine girene kadar Sahn-ı Semân'da Celâlzâde Sâlih Çelebi'nin muîdliğini yaptığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Nev'îzâde Atâyî'nin *Şakâ'ik* zeylinde vurguladığı üzere Celâlzâde Sâlih Çelebi *Sahn-ı Semân'a* Masdar Muslihiddîn Efendi yerine 943/1536 yılında girmiş ve 949/1542 yılında Edirne Sultân Bâyezîd Medresesine müderris olana kadar orada kalmıştır.¹⁵ O halde Riyâzî-yi Üskübî'nin Celâlzâde'ye muîdliği tahminen 1536-1542 yılları arasında cereyan etmiş ve Celâlzâde Sâlih Çelebi 949/1542 yılında *Sahn'dan* ayrıldığında onu kendi mülâzımı olarak mülâzemet defterine kaydettirmiştir.¹⁶ Şayet ki bu tahmin doğru ise Riyâzî'nin *zamân-ı mülâzemeti*, Celâlzâde'nin *Sahn'dan* ayrılış yılı olan 949/1542 ile şairin ölüm yılı olan 953/1546 arasındadır. Tahminen Riyâzî, bir mansıba atanmak için dört yıl beklemiş, ancak maksadına varamadan vefat etmiştir.

Riyâzî'nin mülâzımlığını kazasker rûznâmçelerinden teyit etmek gereklidir. Ebussuûd Efendi'nin Rumeli kazaskerliğine kadar çok itina gösterilmeyen mülâzemet defterleri artan şikayetler üzerine Kanunî Sultân Süleymân'ın 944/1537-38 fermanıyla yeniden düzenlenmiş ve ilk defa mülâzım yazılacaklar için yeni defter tutulması usulü benimsenmiştir. Riyâzî'nin *Celâlzâde* tarafından mülâzım olarak teklif edildiği yıl bu düzenlemeden sonra olduğu için mülâzemet defterinde şairin kaydının bulunması muhtemeldir. Bu bağlamda *XVI. Yüzyıl Osmanlı Ulema Defterleri* adıyla Ercan Alan ve Abdurrahman Atçıl tarafından neşredilen Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki çeşitli dönemlere ait *mülâzım defterleri* ile *müderris ve kadı defterlerine* göz atıldığında asıl adı Mehmed/Mehemmed olan Üsküplü bir isme tesadüf edilememiştir.¹⁷ Ancak Kanunî Sultan Süleyman'ın son dönemlerinde düzenlendiği anlaşılan bir mülâzım defterinde: "*An-talebe-i Mevlânâ Sâlih Efendi el-mütekâid an-kazâi'l-Kâhire el-müderris el-ân bi-medrese-i Hazret-i Ebâ Eyyûb el-*

¹³ Mehmet İpşirli, "Mülâzemet", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 2006), 31/538.; Yasemin Beyazıt, "Osmanlı İlimiye Bürokrasisinde Şeyhülislâmlığın Değişen Rolü ve Mülâzemet Sistemi (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)", *Bellekten* 73/267 (01 Ağustos 2009), 427.

¹⁴ Beyazıt, "Osmanlı İlimiye Bürokrasisinde Şeyhülislâmlığın Değişen Rolü ve Mülâzemet Sistemi (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)", 426.

¹⁵ Nev'îzâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fi Tekmileti's-Şakâ'ik: Nev'îzâde Atâyî'nin Şakâ'ik Zeyli*, nşr. Suat Donuk (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., 2017), 1/346.

¹⁶ Müderris Abdülme'mûn Efendi'nin Bağdat'a tayin edilmesi üzerine, kendisinin muîdi olan Ahmed bin Hüseyin'in mülâzemet rûznâmçesine kaydedilebilmesi için kaleme alınan evraktan bir kesit Yasemin Beyazıt tarafından şöyle nakledilmiştir: "Mevlânâ-yı mezbûr medâris-i Semânın birinde müderris olan fahrü'l-müderrisîn Abdülme'mûn Efendi'nin medrese-i mezbûrede berât-ı pâdişâhî ile muîdi olup Dâru'l-İslâm Bağdat kazâsı inâyet buyuruldukda kanûn üzere mülâzım olunması pâye-i serîr-i alâya arz olunup...". Beyazıt, "Osmanlı İlimiye Bürokrasisinde Şeyhülislâmlığın Değişen Rolü ve Mülâzemet Sistemi (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)", 429.

¹⁷ Ercan Alan - Abdurrahman Atçıl, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Ulema Defterleri* (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018), 54.

Ensârî: Aded 4" şeklindeki kayıttan Riyâzî-yi Üskübî'nin muîdliğini yaptığı Celâlzâde Sâlih Çelebi'nin silke dört adet mülâzım yazdırdığı anlaşılmaktadır. Bazı mülâzemet defterlerinde mülâzımların adları açıkça belirtilirken bu defterde sadece mülâzımın kaydolunduğu kişinin zikredilmesi Celâlzâde'nin dört mülâzımından birinin Riyâzî olup olmadığını tespit noktasında bize imkân tanımamaktadır.

Defterde vurgulanan Eyüp Medresesi müderrisliği Celâlzâde'ye 1558'de kendi talebi üzerine verilmiş ve Celâlzâde 3 yıl sonra gözlerine perde inmesi sebebiyle de medreseyi bırakmak zorunda kalmıştır. Bu noktada defterde Celâlzâde'nin mülâzım sayısını dört olarak gösteren kaydın Celâlzâde'nin ömrünün son dönemlerine ait olduğu anlaşılmaktadır. Riyâzî'nin mülâzemet defterine kaydı ise bundan yaklaşık on beş yıl önce yapılmıştır. Celâlzâde'nin Sahn'dan ayrıldığı yıl (1542) ile Eyüp Medresesine atandığı yıl (1558) arasında mülâzım kaydı için üç nevbet dönemi olmasına rağmen¹⁸ önde gelen medreselerde müderrislik ve Halep, Şam, Mısır'da kadılık yapmış olan Celâlzâde'nin mülâzım sayısının dörtte kalması düşündürücüdür. Ayrıca Kınalızâde Hasan Çelebi Tezkiresi'nde, Celâlzâde'nin iâdesinden mülâzım olan Hatmî ve Rahmî adında iki şairden bahsedilirken¹⁹ bu tezkirede Riyâzî'ye dair böyle bir kaydın olmaması Riyâzî'nin mülâzımlığı hususunda zihinde soru işaretleri bırakmaktadır. Ancak başta Aşık Çelebi olmak üzere diğer tezkirelerin Riyâzî'nin mülâzımlığına dair verdiği bilgiler ikna edici boyuttadır.

Üzerinde durulması gereken noktalardan biri de Tezkireci Ahdî'nin *Gülşen-i Şu'arâ*'da anlattığı Riyâzî-yi Üskübî ile Çivizâde arasındaki tuhaf anekdottur. Bu anekdot tezkirede:

Ol zamânda Rûmili kâdîaskeri olan Çivizâde Efendi mevlânâ-yı mezkûra [Riyâzî-yi Üskübî'ye] hîn-i mülâzemetde alâ-vechi'l-itâb senüniçün Riyâzî kâfirdür dirler. Sana nice mansıb virelüm diyicek mukâbelesinde sultânım siz bir kâfir kâdîlığı ihsân eylen diyü cevâb virür. Bu latîfe sebebiyle kâdî olur.²⁰

şeklinde nakledilmiştir. Metinden anlaşılacağı üzere Riyâzî mülâzım yazıldıktan bir müddet sonra bazı kadılık ve müderrisliklere atama yetkisini elinde bulunduran Rumeli Kazaskerliğine başvurmuş ve dönemin Rumeli Kazaskeri Çivizâde'den mansıb talep etmiştir. Şayet ki tezkirenin naklettiği bu olay doğruysa Riyâzî'nin kadılık için Kazasker Çivizâde'ye başvuru talebinin şairin ölümünden (ö. 953/1546) çok kısa bir süre önce gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Zira şeyhülislâmlıktan azledilen Çivizâde'nin Rumeli Kazaskeri olarak atandığı yıl kayıtlara 952/1545 olarak geçmiştir. Bu bağlamda Ahdî'nin naklettiği bu vakanın gerçekleşmesinde kronolijik bir engel yoktur. Fakat Ahdî'nin hangi kadılığa atandığına dair bilgi vermeden Riyâzî'ye kadılık verildiğini belirtmesi birkaç açıdan teyide muhtaçtır.

¹⁸ Nevbet dönemleri için bkz. Alan - Atçıl, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Ulema Defterleri*, 52.

¹⁹ Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, 1/331 ve 401.; Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, 326 ve 381.

²⁰ Ahdî, *Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâsı*, 317.

Birinci olarak [Üsküplü Riyâzî ile Filibeli'yi birbirine karıştıran Gelibolulu Âlî Tezkiresi dışında] bütün tezkireler şairin bir mansıba atanamadan mülâzımlığı esnasında vefat ettiğinde hemfikirdir. İkinci olarak kazasker rûznâmçelerinde Riyâzî'nin kadılığına dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Üçüncü olarak ise bazı menfî örnekleri olmakla birlikte mülâzemet sisteminin keyfî uygulamalara çok da açık kapı bırakmamasıdır. Son maddeye dair İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Nev'îzâde Atâyî'nin *Şakâyık* zeylinden ilginç bir örnek aktarmaktadır. Buna göre Kanunî Sultân Süleymân kendisine güzel kasideler sunmak suretiyle takdirini kazanan Bâkî'yi (ö. 1008/1600) sıra bekletmeden mülâzım defterine kaydettirip bir sene sonra da yirmi beş akçe ile Hâşiye-i Tecrîd müderrisliğine tayinini irade etmiştir. Bunun üzerine dönemin Rumeli Kazaskeri Hamîd Efendi (ö. 985/1577), rûznâmçe-i hümayûnda kayıtlı nevbet bekleyen mülâzımlar varken bir medrese talebesinin iki senede mülâzım ve arkasından da müderris olmasının doğru olmadığını sultana arz etmiş; ancak sultanın kat'î emri karşısında Bâkî 971/1564 yılında Silivri'de Pîrî Paşa medresesine tayin edilmiştir.²¹ Netice olarak Ahdî'deki, Riyâzî'ye Çivizâde tarafından kadılık verildiği şeklindeki iddia bu maddeler çerçevesinde hakikatten uzak gibi durmaktadır. Ahdî'nin de bir örneğini kaydettiği bu tür vakaların filizlendiği yer Çivizâde'nin mülâzemet sisteminde usulsüzlük yaptığına dair iddialardır. Kaynaklara yansıdığı kadarıyla Anadolu Kazaskerliği esnasında Çivizâde'nin usule uygun yollarla beklemeyenlere de mülâzemet verdiği şikayetlere konu olmuş, bunun üzerine bu tür sıkıntıların giderilmesi için Rumeli Kazaskeri Ebussuûd Efendi görevlendirilmiştir.²² Nev'îzâde Atâyî kökenli bu rivayet muhtemelen Çivizâde'nin merkezinde yer aldığı bu türden basit olayların üretiminde belirleyici olmuştur.

Celâlzâde ile Riyâzî arasında muâdlik [ve daha sonra mülâzımlık] ilişkisi dışında Farsça üzerinden de bir bağ olabileceğini düşünmek mümkündür. Kaynaklarda bu yönde herhangi bir bilgi olmamakla birlikte Celâlzâde'nin Sahn müderrisi iken Kanunî Sultân Süleymân'ın emri ile Farsçadan Türkçeye tercüme ettiği sekiz ciltlik *Kıssa-yı Fîrûz Şâh*'ta²³ kuvvetli Farsçasıyla sivrilen Riyâzî-yi Üskübî'nin Celâlzâde'ye katkısı/yardıımı olabileceği küçük bir ihtimal de olsa vardır. Çünkü tezkirelerin Riyâzî'ye dair verdiği bilgiler arasında onun Farsçadaki hünerleriyle "meşhûr-ı âlem" oluşu dikkat çekicidir. Şairin bu yönü Âşık Çelebi'de,

²¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2014), 55-56.

²² İpşirli, "Mülâzemet", 31/537. Atâyî'nin naklettiği bu olayı farklı bir örnek daha sunarak yorumlayan Mehmet Gel'e göre olaydaki rahatsızlığın temel nedeni Çivizâde'nin tam olarak *kanun ve şer'at* perspektifindeki uygulamasından kaynaklanmaktadır. Halbuki o dönemler Rumeli Kazaskeri olan Ebussuûd Efendi böyle bir adım atmadığı için hakkında şikayet olmamıştır. Mehmet Gel'in bu tespiti doğruysa Çivizâde'nin Riyâzî'ye kadılık verdiği şeklindeki Ahdî Tezkiresi'nde geçen kayıt tümünden anlamını kaybetmektedir. Atâyî'deki olayın Çivizâde cephesinden yapılan bu farklı analizi için bkz. Mehmet Gel, *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Toplumunun Dinî Meselelerine Muhalif Bir Yaklaşım: Şeyhülislâm Çivizâde Muhyiddîn Mehmed Efendi ve Fikirleri Üzerine Bir İnceleme* (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010), 160-161.

²³ Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, 1/549.; Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, 497.

“Kavâbil-i talebe Fürsi andan okırlardı ve kasâ'id ü şebistânda ve ebyât-ı müşkilede mezbûra mürâca'at idüp mümeyyiz yirine korlardı.”²⁴ sözleriyle aktarılırken Latîfî Tezkiresi'nin Râşid Efendi nüshasındaki derkenarda, “Gâyetde lisân-ı Fürsde mâhir ve Fürsün dakâyık u nikâtında sâhir idi. Ançılâyın Fürs tetebbu' idüp böyle fâ'ik olmuş kimesne Rûm'da az vardı.” şeklinde aktarılmaktadır.²⁵

Riyâzî-yi Üskübî'yle ilgili tezkirelerin ele aldığı hususlardan biri de şaire isnâd edilen zendeka ve ilhâd suçlamasıdır. Âşık Çelebi'ye göre tasavvufî risâlelerle çok içli dışlı olan Riyâzî, zarâfet kastıyla yerine göre açık latîfeler etmektedir. Bu yüzden etraftan birileri tarafından *sû-i i'tikâd* ve *ilhâd* ile itham edilmiştir. Latîfî, şairin *açuk mezheb* ve *lâubâlî meşreb* olduğunu vurgulamak suretiyle Âşık Çelebi ile aynı doğrultuda bilgi verirken Kınalızâde'de Riyâzî'nin itikat ve meşrebine ilişkin bir kayıt yoktur. Ahdî'de *rind-i lâubâlî* olması nedeniyle Riyâzî'nin halk arasında *perîşân-mezheb* olarak meşhûr olduğu belirtilmekte ve yukarıda bahsi geçen, şair ile Çivizâde arasındaki “kâfir kadılığı” anekdotu anlatılmaktadır. Riyâzîleri karıştıran Gelibolulu Âlî ise Riyâzî'yi *ilhâd ta'nasının mükedderi* ve *melâhidenin eşeri* olarak tanıtmaktadır.²⁶ Kaynaklarda Filibeli Yeşilzâde Riyâzî hakkında mülhidlik iddiası olmadığına göre Gelibolulu Âlî'nin meşhur bir mülhid olarak belirttiği kişi Riyâzî-yi Üskübî olmalıdır.

Tezkirelerin Riyâzî'ye mülhidlik ithamında bulunmasında muhtemelen şairin sûfiyâne metinlere ilgisi, açık latîfeleri ve rindâne yaşayışı etkilidir. Âşık Çelebi'nin vurguladığı, Riyâzî'nin tasavvuf resâ'iline nazar kılarak zarafet göstermek için açık latifeler etmesini nasıl anlamak gerekir? Buradaki açık latifelerle kastedilen acaba Molla Lutfi ile ilişkilendirilen küfür-âmîz bir üslûp mu; yoksa aşk, şarap ve meyhanecilik gibi kavramları sembolizmden uzak bir şekilde yaşadığı rindâne hayatla örtüşecek biçimde kullanması mıdır?²⁷ Bunların dışında *zarafet kastetmekten* Riyâzî'nin tevîl gerektiren şathiye türündeki metinler kaleme aldığı/söylediğini ve bu tür metinler yüzünden mülhidlikle suçlandığını anlamak da mümkündür. Zira bu tür metinler çoğu zaman etrafta rahatsızlık uyandırıp çekişmelere neden olmuştur.

²⁴ Âşık Çelebi, *Meşâ'irü's-Şu'arâ*, 3/1399.

²⁵ Latîfî, *Latîfî Tezkiresi* (Râşid Efendi Kütüphanesi, 1160), 80b.

²⁶ Âşık Çelebi, *Meşâ'irü's-Şu'arâ*, 3/1399.; Latîfî, *Latîfî Tezkiretü's-Şu'ara ve Tabrisatü'n-Nuzema*, 283-284.; Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-Şuarâ*, 1/427.; Ahdî, *Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâsı*, 317.; Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbar'ın Tezkire Kısmı*, 222.

²⁷ Tezkirelerde birkaç örneği sunulup Riyâzî'ye ait gösterilen basit kelime oyunları bir tarafa bırakılacak olursa Âşık Çelebi'de (bkz. s. 1402-1403) şairin letâ'ifi olarak gösterilen: “*Rehne çekdün mey-i gülgûna yine destârı/ Rindler içre Riyâzî baş açuk fâsıksın// Nice bir bekleyesin küncini sen medresenün/ Yüri var meygedeye sâgar ile müdre senün*” tarzındaki beyitlerde şairin kendisini başı açık (aleni/meşhur) bir fasık olarak tarif ederek insanı muradına medrese köşelerinin değil meyhanelerin ulaştıracağı şeklindeki ifadeleri her ne kadar divan şiiri geleneğinde fazlasıyla olsa da kadılık bekleyen bir mülâzım için hoş görülmemiş olabilir. Kaldı ki şaire ait bu tür beyitlerin basit bir retorikten ibaret olmayıp tecrübe edildiği de tezkirelerdeki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Âşık Çelebi, şairin *harâbâtîliği* ve mahbûblarla (televvüs-i serv-şekl) sergüzeştinden bahsederken Gelibolulu Âlî, onun yârânı ile Galata civarına gidip *ays u nûş ve kesb-i safâ* derdinde olduğundan bahsetmektedir. Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbar'ın Tezkire Kısmı*, 222.

Riyâzî'nin "mezheb-i ilhâd"a mail olduğunu belirten kaynaklardan biri de Latîfî Tezkiresi'nin Râşid Efendi nüshasındaki bir okuyucu notudur. Nüshanın derkenarına sonradan eklenen bu not, ilginç bir şekilde Riyâzî-yi Üskübî'yi tezkiresine/tezkiresinin ilk versiyonuna almadığı için Latîfî'ye hakaretle başlamakta ve şairin zındıklığına dair şunları aktarmaktadır:

Latîfî bunu idrâk u zabt itmekde kâsır olduğün hakîr yazdum. Riyâzî, Üskübîd[ür]. Semâniyye Medreselerinin birinin i'âdesinden mülâzım olup dahı ma[n]sû[b] olmadın nâ-murâd vefât itdi. Merhûm çok zillet ü nekbet çeküp âhir ser-[en]câm-ı rûzgârdan halâs oldı. Mezheb-i ilhâda mâ'il ve 'akîdesinde halel olup cumhûren şâ'ir silkine münselik degüldi diyü hayâtında müttehem olduğına binâ'en çendân sâhib-devletler meyl ü iltifât itmezlerdi. El-'ilmu 'indallâh kendüden nâ-şâyeste vaz' görilmemişdür.²⁸

Râşid Efendi'deki bu notta ilginç olan noktalardan biri de Riyâzî'ye vurulan mülhid yaftası nedeniyle şairin etraftan birileri [muhtemelen devlet adamları] tarafından dışlanmasıdır. Buradaki rivayet ile Ahdî'de Çivizâde'nin ağzından nakledilen, "*Senüniçün Riyâzî kâfirdür dirler. Sana nice mansıb virelüm.*" şeklindeki ifade birbirini teyit etmekte ve Riyâzî'nin, yaşadığı dönemde mülhid olduğu şeklinde büyük bir baskıya maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Derkenardaki notta vurgulandığı üzere Riyâzî bu tür dedikodular yüzünden çok sıkıntılar çekmiş ve belki de hakkı olan mansıba atanmadan vefat etmiştir. Diğer taraftan derkenardaki, "*Kendüden nâ-şâyeste vaz' görilmemişdür.*" ifadesi de tuhaftır. Zira bu söz Riyâzî'nin, diğer tezkirelere iddia edildiği şekliyle, rindâne bir hayat sürmesi nedeniyle ilhâdla suçlandığı şeklindeki iddiaların içini boşaltmaktadır. Şayet bu bilgi doğru ise Riyâzî'nin neden zendeka ve ilhâdla itham edildiği sorusu tüm katılığıyla varlığını korumaya devam edecektir.

Tezkirelerin Riyâzî'ye dair bu iddialarını, Ahmet Yaşar Ocak'ın vurguladığı,²⁹ felsefi arka plandan yoksun şer'î mükellefiyetlere muhalefet tarzında gerçekleşen sıradan olaylar kategorisinde yorumlamak mümkündür. Her ne kadar Riyâzî için yıpratıcı bir tarafı olsa da dedikodu mahiyetindeki bu sözlerin belli bir takip yahut yaptırıma uğramadığı da ortadadır.

2. Riyâzî'den Çivizâde'ye Mektup

Riyâzî'nin Çivizâde'ye yazdığı mektup kendisi sûfiyyeden olmamasına rağmen daha çok Alevî-Bektaşî ayin ve erkânı arasında gösterilen dört kapı ve her biri onar makama sahip olan nefsin dört mertebesiyle ilgilidir. Mülâzımlık yapan bir kişinin böyle bir mektup yazma ihtimali düşündürücü olsa da Âşık Çelebi'nin *Meşâ'irü's-Şuarâ*'sında Riyâzî'nin tasavvufi konulara düşkünlüğünün vurgulanması şairin böyle bir mektup yazma ihtimalini yükseltmektedir. Mektup Allah'a, Hz. Peygamber'e, Dört Halife ve evliyâyâ tazîm ü tekrîmle başlamakta; sonrasında

²⁸ Latîfî, *Latîfî Tezkiresi* (Râşid Efendi Kütüphanesi, 1160), 80b.

²⁹ Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15-17. Yüzyıllar)*, 237.

insanın od, yel, su ve toprak olmak üzere dört unsurdan yaratıldığı vurgulanarak devam etmektedir. İlk olarak eski Yunan'da tartışılmaya başlanıp oradan da İslâm felsefesine aktarıldığı düşünülen,³⁰ varlığın, esasta anâsır-ı erba'a denen dört unsura dayandığı fikrine sûfler de yabancı durmamış ve yeni bir yaklaşımla anâsır-ı erba'ayı dört nefse teşbih ederek kullanmıştır. Bununla birlikte anâsır-ı erba'anın, varoluş'u devir kuramına göre açıklayan sûfiyâne metinler [örneğin Gaybî'nin *Keşfü'l-Gitâ'sı*³¹] başta olmak üzere, Boyacıoğlu'nun *anâsır-ı erba'a* mesnevisi³² ve Yunus Emre'nin *Risâletü'n-Nushiyye'si*³³ gibi birçok metinde varlığı/insanı meydana getiren öz anlamında kullanılmaya devam ettiği görülmektedir.

Hacı Bektaş-ı Velî'ye aidiyeti somut olarak ispatlanmamakla birlikte ona nispet edilen *Makâlât-ı Gaybiyye*'ye göre yüce Allah rûhlardan sonra ateşi, rüzgârı, suyu ve toprağı yaratıp onlarla âlemi nizâma koymuş; bu dört unsuru hamur hâline getirerek Âdem'in tabiatını kırk sabah kudret eliyle yoğurup ona rûhundan üflemiştir.³⁴ Riyâzî'nin mektubunda anâsır-ı erba'anın nefsin mertebeleriyle ilişkisi aşağıda tablo şeklinde gösterilmiştir:

Tablo-2: Riyâzî'nin mektubunda nefsin mertebeleri ve sıfatları

Anâsır-ı erba'a	Teşbih edildiği nefis	Dört kapı	Özellığı	Rengi	Nefsin mertebeleri
od (ateş)	nefs-i	şerî'at	sıcak ve	aşk*	1) cehl 2) hışm 3) buğz 4) kahr 5) kibr

³⁰ Anâsır-ı erba'anın kökeni ve İslâm felsefesindeki ele alınış tarzı için bkz. İbrahim Ethem Karataş, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifetname'sinde Anâsır-ı Erbaa (Dört Unsur) Görüşü", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 33 (01 Aralık 2014), 104-122.; M. Nazif Şahinoğlu, "Unsur", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı - Millî Eğitim Basımevi, 1986); H. Bekir Karlığa, "Anâsır-ı Erbaa", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 1991).

³¹ Sun'ullâh-ı Gaybî'nin *Keşfü'l-Gitâ* adlı devriyesinde ekmel sûrette kendini seyretmek için âlem-i cân yani Vücûd-ı Mutlak'tan kopan nûr-ı İlahî'nin arş, kürsi ve heft eflâka geçerek unsuriyâta (anâsır-ı erba'a) yüz tuttuğunu, oradan maden, bitki ve hayvana geçerek insanda karar kıldığı anlatılmaktadır. Devriyede anâsır-ı erba'aya geçiş: "*Unsuriyyâta bu kez geldi yüzünü tutdı ol/ Anda dahı yüzünü göstermedi ol dil-rübâ*" beytiyle açıklanmaktadır. Gaybî'nin bu kasidesi için bkz. Bilal Kemikli, "Türk Tasavvuf Edebiyatında Devriyye ve Sun'ullâh-ı Gaybî'nin Devriyyesi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 13/2 (2000), 217-226.

³² Boyacıoğlu'nun mesnevisindeki şu beyitlerde insanın öz itibarıyla anâsır-ı erba'aya dayandığı vurgulanmaktadır: "*Âdemi yaratdı Hak dört nesneden/ Anunla geldi kıyâma beden // Biri âb u biri âteş biri hâk/ Biri bâd ola bilünüz akl-ı pâk // Dördüyle oldu mürekkeb beden/ Bunlar oldu ayrug olmadı neden*". Sebahat Deniz, "Boyacıoğlu'nun Anâsır-ı Erba'a Adlı Mesnevîsi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 2/2 (01 Ocak 2000), 168.

³³ Anâsır-ı erba'anın, insanın yaratılıştaki özü olduğuna dair Yunus Emre'nin beyitlerinden birkaçı şunlardır: "*Pâdişâhun hikmeti gör neyledi/ Od u su toprağ u yile söyledi // Bismillah diyüp getürdi toprağı/ Ol arada hâzır oldu ol dağı // Toprağı suyu bünyâd eyledi/ Ana Âdem dimegi ad eyledi*" Mustafa Tatçı, *Risâletü'n-Nushiyye (Tenkitli metin): Yunus Emre Külliyyatı 3* (İstanbul: H Yayınları, 2008), 33-34.; Murat Ayar, "Çevreden İnsanın Kimyasına Dokunuşlar: Yunus Emrenin Şiirinde Anâsır-ı Erba'anın İnsandaki Ahlâkî İz Düşümleri" (İkinci Uluslararası Çevre ve Ahlâk Sempozyumu (ISEM), Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi, 2014), 90.

³⁴ Hacı Bektaş Velî, *Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye*, haz. Gıyasettin Aytaş - Hacı Yılmaz, çev. Davut Duman (Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yay., 2004), 35-36.; Ferudun Özkan, "Eşrefoğlu Rumi Divanında Dört Kapı Kırk Makam", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 59/ (01 Eylül 2011), 256.

* *Makâlât-ı Gaybiyye*'de "aşk" yerine "kalp" yazılmıştır. Bkz. Hacı Bektaş Velî, *Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye*, 32.

	emmâre		kuru		6) kin 7) hased 8) buhl 9) küfr 10) nifâk
yil (hava)	nefs-i levvâme	tarîkat	sıcak ve yaş	rûh	1) zühd 2) takvâ 3) vera' 4) kulluk 5) namâz 6) oruç 7) hac 8) umre 9) zekât 10) gazâ
su	nefs-i mülhime	ma'rifet	soğuk ve yaş	akl	1) akl 2) hikmet 3) ilm 4) hulk u sehâ**
toprak	nefs-i mutma'inne	hakikat	soğuk ve kuru	nefs	1) fakr 2) sabr 3) adl 4) insâf 5) rızâ 6) tahkîk 7) merhamet 8) yakîn 9) ahd 10) vefâ

Riyâzî'nin mektubunda yer verdiği tablodaki bu maddeler çok küçük farklar dışında Hacı Bektaş'a isnat edilen *Makâlât-ı Gaybiyye*'de aynen mevcuttur.³⁵ Ancak mektupta herhangi bir kaynak yahut isme gönderme söz konusu olmadığı için Riyâzî'nin bu konuyu doğrudan Hacı Bektaş'tan aldığını söylemek bir iddiadan öteye geçemez.³⁶ Alevî-Bektaşî zümrelerin ayin ve erkanlarının temel argümanlarından olan *dört kapı* ve *nefsin mertebeleri* mevzusuna³⁷ Riyâzî'nin yaşadığı dönemdeki bakış açısı nasıldı? Bunlar gayrı-sünnî İslâm'ın bir ögesi gibi düşünülüp tenkit ve reddiyelere mi konu olmuştu yoksa ahlâk-ı zemîmeden kurtulmayı hedefleyen şeriat merkezli ahlâkî/zühdî bir yol olarak görüldüğü için tolerans mı gösterilmişti? Mektuptan hareketle bu bağlamda bir sonuca ulaşmak mümkün değildir. Ancak Riyâzî'nin, nefsin mertebelerini, kişinin önce kötü huylarından daha sonra ise mâsivâdan sıyrılarak cezbetullâha ulaşması bağlamında kullandığı aşağıdaki satırlardan anlaşılmaktadır:

Bu on sıfatdan [nefs-i emmârenin on makamından] bir kişi halâs olsa ol vaktde ehl-i şerî'at olup cennete dâhil olmaya lâyık olur. Ve eger bu sıfatlardan birisi bir kişide bâkî kalsa bâkîsinden dahî kurtulmamış gibidir. Eger cümlesinden kurtulmasa ehl-i cennet olmaz [...] İmdi eger şöyle ki kişide bu on sıfatdan bâkî kala fi'l-hakîka ehl-i şerî'at ve ehl-i cennet olmaz.

Eger bir kimesne bu on sıfatla [nefs-i mutma'innenin on sıfatıyla] muttasıf olsa ol zamân da ehl-i hakikat olup cezbe-yi İlâhiyyeye vâsil olur. Ve eger bir kimesnenün gönünde cezbetullâh tulû' eylese ol kimesne sıdk-ı ihlâs ile şer'-i şerîf üzre sâbit-kadem olsa ol cezbe anun vücûdında olan ahlâk-ı zemîmeyi

** Diğer altı madde mektupta unutulmuş. Ancak *Makâlât-ı Gaybiyye*'ye göre diğer maddeler şunlardır: "ilham, hayır, mal, fazilet, iyilik ve ihsan" Hacı Bektaş Velî, *Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye*, 37.

³⁵ Bkz. Hacı Bektaş Velî, *Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye*, 35-38.

³⁶ Riyâzî, mektubunda insanın anâsır-ı erba'a üzere yaratıldığından bahsettikten sonra nefsin mertebeleriyle ilgili kısma geçmiş ve bu bağlamda yazdıklarını, "*Bu dört anâsır dört nefse teşbîh itmişlerdir.*" demek suretiyle belirsiz bir kaynağa/kişiyeye atfetmiştir. *Mecmua* (Manisa İl Halk Kütüphanesi Yazmalar Koleksiyonu, 45 Hk 5836), 108b.

³⁷ Dört kapı kırk makamla birlikte nefsin mertebe ve sıfatları, günümüzde de Alevî-Bektaşî literatüründe güncelliğini korumaktadır. Nefsin mertebelerini Alevîlik inançları arasında göstererek *Makâlât'a* gönderme yapan bir metin için bkz. "*Makâlât-ı Hünkâr Hacı Bektaş Velî'den*", http://www.aleviislam.dinhizmetleri.com/pages/haftal_iksohbet/16/makal_%C3%A2t-i-hunk%C3%A2r-haci-bektasveli%E2%80%99den (erişim tarihi: 08.10.2020)

âteş[ün] hâr u hâşâki yandurduğu gibi yandurup gönlünde olan mâsivallâha mahabbetin komayup giderür.³⁸

Mektupta vurgulanan *cezbe-yi İlâhî*'nin kişinin gönlüne düşmesi bu on şart haricinde iki şarta daha bağlanmaktadır: i) Kişinin şer'-i şerîf üzere sâbit-kadem olması ii) Sülûkünde şeytanın şerrinden emin olmak için bir pîre/şeyhe iradet getirmesi. Sâlikin şer'-i şerîf üzere olmasının gerekliliği tarikatlar döneminin ilk kitaplarından beri tekrarlanagelmıştır. Bu noktada *Avârifü'l-Me'ârif*'te halvete soyunan sâlik ile dehriyyûn (ve filozoflar) arasındaki en temel farkın şeriat ve Hz. Peygamber'in sünnetine riayet etmek olduğu belirtilmiş; sâlikin ancak şeriat ve sünnete uygun davranması halinde kalbinin nurlanıp dünyaya rağbetinin azalacağı; aksi takdirde riyazetle nefsinin tasfiye ederek istidrâc yolunda yürüyen Hristiyanlar ve Brahmanlar'dan bir farkı kalmayacağı vurgulanmıştır.³⁹ Böyle bir örnek Hamzâvîlere reddiye olarak yazılan *Eyyühe'l-Veled* risalesinde de bulunmaktadır. Risalede sâlikin *cezbe* neticesinde ulaştığı kerametlerin Allah katında bir kıymetinin olmadığı; zira bunların hem her türlü dine mensup kişilerden sâdir olabileceği hem de gerçek velîlerin büyük bir zorunluluk olmadığı sürece kerâmet göstermeye tenezzül etmeyecekleri belirtilmekte ve Mevlânâ ile keşişler arasında geçen bir istidrâc hadisesinden bahsedilmektedir.⁴⁰ Bu olayın akabinde ise *Eyyühe'l-Veled* risalesinde Bayramî-Melâmî şeyhi Hamza Bâlî'nin [Hamza Sultan'ın] keramet adı altında yaptıklarının keşişlerden bir farkı olmadığı belirtilmiştir.

Şeriata riayetın önemi mektubun sonlarında da ele alınmaya devam edilmiş ve kişinin şer'-i şerîfe riayet etmemesi durumunda ne ehl-i şer'at, ne ehl-i tarikat, ne ehl-i ma'rifet ne de ehl-i hakikat olacağıın altı çizilmiştir. Zira meşhur benzetmeyle şeriat ağaç, tarikat budak, marifet yaprak ve hakikat ise yemiştir. Ağaç olmayınca bunların hiçbirisi olmaz.⁴¹ Mektuptaki bu ifadeler XVI. yüzyıl Osmanlı'sında zâhir-bâtın dengesini sağlamak için sûfilerin şeriata ve şer'î ilimlere dair sözlerini hatırlatmaktadır. Reşat Öngören'in aktardığına göre birkaç istisna dışında çoğunlukla şeyhler tasavvufa adım atmadan önce şer'î ilimleri tahsil edip bunları seyr ü sülûk ile kazandığı bâtınî ilimlerle birleştirmiş ve müridleri de bu iki ilmin mecziiyle yetiştirmiştir. Bu sayede şeriat ıskalanmayıp tarikatın bir tür tapu senedi gibi olmuştur. Bâtınî ilimlerle birlikte şer'î ilimlere de hakim olmak XVI. asırda

³⁸ *Mecmua* (Manisa İl Halk Kütüphanesi Yazmalar Koleksiyonu, 45 Hk 5836), 108b,109a, 109b.

³⁹ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif (Tasavvufun Esasları)*, çev. H. Kâmil Yılmaz - İrfan Gündüz (İstanbul: Vefa Yayıncılık, 1990), 271.

⁴⁰ Bahsi geçen vak'a şudur: Mevlânâ Celâleddîn Muhammed-i Konevî (k.s) seyâhat 'âleminde Sîs vilâyetinde [Adana/Kozan] bir 'azîm deyre ugrayup kuvvet-i riyâzetele keşişler var idi ki hevâ yüzünde murg gibi perrân olurlardı. İttifâk Hazret-i Mevlânâyı göricek bir oglana işâret eylediler. [Oglan] hevâ yüzüne perrân oldu. Hazret-i Mevlânâ dahı anı göricek bir yire oturup murâkib oldılar. Hemân-dem oglan feryâd eyledi. N'oldun aşaga gel didiler. Kâdir degülüm didi. Bana bir çâre eylen yohsa bu merdün heybetinden helâk oldum didi. Cemî'-i keşişler gelüp *Hazretün mübârek kademine baş koyup temennâ eylediler. Fâ'ide yokdur lâ-ilâhe illallâh* dimeyince diyü buyurdılar. Âhir nâçâr olup cümlesi îmân gelüp oglan dahı aşaga gelüp müslimân oldu. Mehmed Amîkî, *Risâle-i Tâ'ife-i Mülâhidân* (Milli Kütüphane Yazma Eserler, 06 Mil Yz A 330/3), 64a-65b.

⁴¹ *Mecmua* (Manisa İl Halk Kütüphanesi Yazmalar Koleksiyonu, 45 Hk 5836), 110b.

epeyce revaçtadır. Şeyh Şabân-ı Velî (ö.1569) hem âlim hem de ârif olan bu türden sûfleri iki kanatlı kuşlara benzetmektedir. Bu dönem sûflerinde şeriat tasavvufi gelişimin ilk şartı olmakla beraber aynı zamanda varılması gereken nihaî nokta olarak da kabul edilmiştir. Bu bağlamda Halvetiyye'nin Şabâniyye kolunda seyr ü sülûkün en son makamı *kurb-ı ferâ'iz* olarak isimlendirilmiş, bu makama yükselen kişi *ubûdiyet*, *şer'at* ve *irşâd* makamına erişmiş sayılmıştır. Şeriatın tarikat nezdindeki önemine işaret olarak Yiğitbaşı Şemseddîn Marmaravî'nin, "*Şeriatta noksanı olanlar ilm-i bâtını tahsil edemez.*" ve Cemaleddin İshak Karamanî'nin, "*Tarikatın temeli şeriatın ahkâm ve âdâbına riayetten ibarettir.*" şeklindeki sözleri örnek olarak gösterilebilir.⁴² Bu bağlamda Riyâzî'nin, mektubunda şeriatın önemine dair vurguları yaşadığı yüzyılın genel portresi olan zâhir-bâtın dengesiyle uyum içindedir.

Mektupta müridler sahte şeyhlere karşı uyarılıp hakikî şeyhle sahte şeyhi ayırmanın yolu olarak şeyhin cezbeli olup olmaması gösterilmektedir. Zira Riyâzî'ye göre cezbe sadece hakikî şeyhte bulunur ve cezbe-yi İlahî sahibi şeyhler müridleri ilk bakışta (evvel nazarda) cezbetullâha vasıl eder. Böyle bir şeyhe intisap edildiğinde onun hürmetine Allah canibinden müridin gönlüne cezbe ilkâ olunur. Bu sayede kişi nefsin ve Rabb'ini bilir. Riyâzî literatürde hadis olup olmadığı tartışmalı olarak geçen bu sözü insanın ayıplarını bilerek kendini ıslah etmesi şeklinde izah etmektedir. Çünkü ona göre insan kusurlarını bilip onları ıslah ederse mutma'innelik makamına ulaşır ve Cenab-ı Hakk'ın davetine layık olur. Görüldüğü üzere Riyâzî bu sözü ne vahdet-i vücûdçu bakış açısıyla *kevn-i câmi'* ya da varlığı kendinden olmayan izafî bir varlık olarak ne de diğer zümrelerin -örneğin Hurûflerin- bakış açısıyla görmektedir.⁴³ Riyâzî'ye göre insanın nefsini bilmesi "iyi insan" olmanın yolunu açan tetikleyici bir unsurdur.

Riyâzî kadar Çivizâde'nin portresi de mektubu yorumlamada mühim bir role sahiptir. Daha önceden bahsedildiği üzere nefsin mertebeleri ve dört kapı bağlamında yazılan mektup sûfiyâne bir muhtevaya sahiptir. Ancak Çivizâde'nin genel bir eğilim olarak sûflere iyi bir gözle bakmadığı bilinmektedir. Çivizâde ile sûfler arasındaki zıtlaşmanın ilk örnekleri, Çivizâde'nin Mısır'da kadılık yaptığı döneminde görülmeye başlanmış; vakıf arazilerinin değiştirilmesi için Çivizâde'nin verdiği emirle çıkarları zarar gören Mısırlı (ulemâ ve) sûflerle Çivizâde arasında bir tatsızlık meydana gelmiştir.⁴⁴ Ancak Çivizâde'nin asıl muhalif olduğu sûfi çevreler vahdet-i vücûdular olmuştur. Bu bağlamda İbn Arabî, Mevlânâ ve İbrâhîm-i Gülşenî gibi meşhur sûfler başta olmak üzere Çivizâde'nin Fusûsîlik ile itham ettiği

⁴² Reşat Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf: Anadolu'da Sûfler, Devlet ve Ulemâ (XVI. Yüzyıl)* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 335-339.

⁴³ Bu söz ile ilgili bkz. Toshihiko İzutsu, *İbn Arabinin Füsus'undaki Anahtar Kavramlar*, çev. Ahmed Yüksel Özemre (İstanbul: Kaknüs Yay., 2005), 63-73.; Süleyman Uludağ, "Ma'rifet-i Nefs", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 2003), 28/56-57.; Hür Mahmut Yücer, "Nefsini Bilen Rabbini Bildi", *Diyanet Dergi* (Erişim 12 Ekim 2020).

⁴⁴ Gel, *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Toplumunun Dinî Meselelerine Muhalif Bir Yaklaşım: Şeyhülislâm Çivizâde Muhyiddîn Mehmed Efendi ve Fikirleri Üzerine Bir İnceleme*, 156-159.

Gülşenîler, birtakım Halvetîler ve Melâmîler bu katı muhalefetten nasibini almış gözükmetedir.⁴⁵ Çivizâde'nin bu çevrelere muhalefeti o kadar etkili olmuştur ki ölümünden yaklaşık yarım asır sonra şeyhülislâmın bu tavrı Münîrî-yi Belgradî tarafından bir olay bazında dile getirilmiştir. Buna göre Rusûhî mahlaslı bir şair, yazdığı bir gazel nedeniyle zendeka ve ilhâd töhmetine maruz kalmamak için - Çivizâde Muhyiddîn Mehmed Efendi'nin oğlu- Çivizâde Mehmed Efendi'den (ö. 995/1587) Anadolu Kazaskerliği esnasında şiirinin şer'-i şerîfe uygun olduğuna dair fetva aldığını söylemiş; oğul Çivizâde'yi de *esâs-ı dîni atası gibi kavî* ibaresiyle övmüştür. Ancak Münîrî'ye göre Rusûhî'nin bu sözünde övgü değil zemm vardır. Çünkü baba Çivizâde, gerek Rusûhî gibi Fusûsîler gerekse Gülşenîler'in küfür ve ilhâdı için fetvalar vermiş, rahatlarını kaçırmıştır. Sırf bu yüzden de bu çevreler, *Çivizâde Muhyiddîn Mehmed Efendi ölürken imanını bir azizin kurtardığı* şeklinde laflar çıkarmıştır.⁴⁶

Riyâzî'nin Sahn'daki muîdlik (ve sonrasında mülâzımlık) yılları, İbn Arabî ve vahdet-i vücûd karşıtlığının zirve yaptığı yıllar olup bu dönemde şeyhülislâmlık makamına önce Sa'dî Çelebi (ö. 945/1539) ardından da Çivizâde Muhyiddîn Mehmed Efendi geçmiştir. Eğer üzerinde durduğumuz bu mektubun Çivizâde'ye yazıldığı şeklindeki kayıt hatalı değilse, sûfiyâne metinlerin hiç de yabancı olmayan Riyâzî'nin, vahdet-i vücûd gibi cezbedici konular yerine neden nefis terbiyesi ve ahlâk-ı zemîmeden sıyrılmak gibi konulara yöneldiği sorusu cevabını bulmaktadır. Mektupta ele alınan nefis-i emmârenin şerrinden kurtulup ahlâk-ı hamîdeyle donanma meselesi ilk dönem sûfilerinden Cüneyd-i Bağdâdî, Bâyezîd-i Bistâmî, Seriyî-i Sakatî ve Ebû Sa'îd-i Harrâz gibi prestijli şahsiyetlerden itibaren işlenegelin şeriat merkezli ahlâkî ve zühdî tasavvufla uyum halindedir. Ayrıca bu anlayışın keşfe kapı aralayan Eş'arî gelenekten ziyade ayet, hadis ve zühdü önceleyen Mâtürîdî-Hanefî gelenekle uyumlu olduğu ve Çivizâde ile Birgivî'nin (ö. 981/1573) fikrî yapısına çok da aykırı olmadığını belirtmek gereklidir.⁴⁷ Bu noktada Riyâzî'nin mektubunun ilk bakışta çok da marijinal olduğunu söyleyemeyiz. Fakat mektupta geçen *anâsır-ı erba'anın*, gerek vahdet-i vücûdcu sûfilerin metinlerinde sıklıkla dile getirilen *devir* kuramı, gerekse Cenâb-ı Hakk'ın mutlak irade ve kudretiyle yoktan yarattığı âlemi sudûr/tecellî ile açıklayan felsefe ile [sudûrun *madde/heyûlâ*]⁴⁸

⁴⁵ Çivizâde'nin bu kesimlere bakışları ve bunlarla ilgili genel tavrını göstermesi açısından verdiği fetvalar dikkat çekicidir. Bu noktada bkz. Gel, XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Toplumunun Dinî Meselelerine Muhalif Bir Yaklaşım: Şeyhülislâm Çivizâde Muhyiddîn Mehmed Efendi ve Fikirleri Üzerine Bir İnceleme, 273-282.

⁴⁶ Münîrî-yi Belgradî, *Şerh-i Kaside-i Süleyman* (Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 19 Hk 668/1(a)), vr. 8a. Risalenin metni ve incelemesi için bkz. Oğuzhan Şahin, *İki Sûfinin Mücadelesi* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018).

⁴⁷ Osman Cengiz, *16. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinin Kaynakları: Çivizâde-Ebussu'ûd-Birgivî* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), 189, 208, 221.

⁴⁸ Mahmut Kaya, "Sudûr", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 2009), 37/468.

noktasında] irtibatının olması Çivizâde gibi şer'î hükümlere fazlasıyla bağlı bir şeyhülislâmca hoş karşılanmış mıdır bilmiyoruz.⁴⁹

Riyâzî'nin mektuptaki bazı iktibasları da ilgi çekicidir. Daha önceden bahsi geçtiği üzere mektupta insanın dört unsurdan yaratıldığı vurgulanıp bu dört unsur [yaygın şekliyle yedi olarak değil de dört olarak tasnif edilen] nefsin dört mertebesiyle eşleştirilmekte ve nefsin her bir derecesi için 10 makam sıralanmaktadır. Nefsin dört derecesinin her birindeki on makama ulaşan kişi sırasıyla şeriat, tarikat, marifet ve hakikat kapılarına ulaşmış demektir. Bu bilgilerden “nefsin mertebe ve makamları”na dair olanının Hacı Bektaş'a isnat edilen *Makâmât-ı Gaybiyye*'ye⁵⁰ “dört kapı”nın ise her kapıdaki on makamı geçerek Hakk'a vasıl olmak şekliyle Bektaşî ayin ve erkanındaki meşhur tasavvufî telakkiye dayandığı bilinmektedir.⁵¹ Ancak mektupta kırk makama ulaşmak kaydıyla nefsin ıslah edip *hakikat* kapısına varanların, Bektaşîlik'te olduğu üzere, *Hakk'a vasıl olacaklarına* ilişkin bir kayıt yoktur. Riyâzî, şayet şeriata riayet ediyorsa, ehl-i hakikat olan kişinin, İlâhî bir cezbeye nâil olup ahlâk-ı zemîme ve gönlündeki mâsivâ muhabbetinden kurtulacağını, bu sayede de her daim zikrullâh ile meşgul olacağını belirtmektedir. Bununla birlikte her ne kadar ulaştığı sonuç farklı da olsa mektubun Bektaşî ayin ve erkanına gönderme yaptığı ortadadır. Riyâzî'nin yaşadığı yıllar da dahil olmak üzere bu zümreler için verilen fetvalardan bu kesimlere karşı katı bir tutumun olduğu düşünülecek olursa bir mülâzımın Çivizâde'ye bu konuyu ele alan bir mektup yazması şaşırtıcıdır.⁵² Belki de zendeka ve ilhâdla suçlanmasının sebeplerinden biri de budur.

Diğer şaşırtıcı nokta mektupta Mevlânâ ve Lâhîcî'den (ö. 912/1506) iktibaslar yapılmasıdır. Çivizâde'nin Mevlânâ'ya bakışının olumlu olduğunu

⁴⁹ Gazzâlî'ye göre sudûr fikri, İslâm vahyinin temel tezleriyle uyuşmaktan çok uzaktır. Çünkü sudûru kabul etmek, âlemin yaratma fiili neticesinde meydana geldiğini kabul etmemek demektir. [Yaratma da dahil] her fiilin bir başlangıcı olup ezeli fiil diye bir şey yoktur. Ortada bir fiil yoksa [yani alem daha sonra yoktan yaratılmadıysa] bir fâil de yok demektir. Bu durumda filozofların Allah hakkında fâil ibaresini kullanmaları bir tefâhüttür. Sudûr fikrini savunanları tekfir eden Gazzâlî, Allah'ın âlemi kendi iradesiyle yoktan yarattığını vurgulamaktadır. Karataş, “Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifetname'sinde Anasır-ı Erbaa (Dört Unsur) Görüşü”, 109-110.

⁵⁰ *Makâmât-ı Gaybiyye*'nin Hacı Bektaş'a ait olduğunu somut olarak bilmediğimiz gibi, Riyâzî'nin mektubunda ele aldığı nefsin mertebeleri konusunu da doğrudan bu eserden aldığını bilmiyoruz. Ancak ihtimal hesabıyla Riyâzî'nin bunları Hacı Bektaş'tan aldığını düşünmek, onun için büyük bir nakısa teşkil etmeyecektir. Zira Şakâyık'taki kayıtlara göre Riyâzî'nin yaşadığı dönemde Hacı Bektaş-ı Velî'ye bakış açısı negatif değildir. Ahmet Yaşar Ocak'ın aktardığına göre Hacı Bektaş-ı Velî, tıpkı *Nefehât* tercümesinde olduğu gibi, Taşkoprîzâde'nin *Şakâyık*'ında da sünnî bir veli olarak tanıtılmıştır. Ahmet Yaşar Ocak, “Bektaşîyye”, ed. Semih Ceyhan, *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*, (2015), 450; Ahmet Yaşar Ocak, “Hacı Bektaş-ı Velî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 1996), 14/455.; Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku's-Şakâik: Şakaik-i Numaniyye ve Zeyilleri*, nşr. Abdülkadir Özcan (İstanbul: Çağrı Yay., 1989), 1/44.

⁵¹ Ocak, “Bektaşîyye”, 468.; Ahmet Yaşar Ocak, “Bektaşîlik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 1992), 5/375-376.

⁵² Bu bağlamda bkz. Ertuğrul Düzdağ, *Kanunî Devri Şeyhülislâmı Ebussuud Efendi Fetvaları* (İstanbul: Kapı Yay., 2012), 135-140.; Baki Öz, *Alevilikle İlgili Osmanlı Belgeleri* (İstanbul: Can Yayınları, 1997).

söylemek mümkün değildir. Zira, Reşat Öngören'in aktardığına göre Çivizâde, Mevlânâ'ya ait bir beyti kendi anlayışına göre yorumlayarak onun küfre girdiğine dair bir fetva yazıp Kanunî Sultân Süleymân'a göndermiştir.⁵³ Muhtemelen Riyâzî, mektubunu bu fetvâ hadisesinden önce yazmıştır. Yoksa azledilmesinde bu fetvanın da etkili olduğu öne sürülen Şeyhülislâm'a Mevlânâ'nın Mesnevî'sinden beyitler içeren mektup yazması enteresandır. Riyâzî'nin, beyitlerinden iktibas yaptığı kişilerden olan Lâhîcî ise sünnilige saygısı olmakla birlikte Şî mezhebine aşırı derecede bağlı olarak bilinmekte, hatta Şâh İsmâîl tarafından ziyaret edildiği belirtilmektedir.⁵⁴ Dolayısıyla Riyâzî'nin isim vermeden de olsa mektubunda Lâhîcî'nin beyitlerine yer vermesi ilginçtir.

Sonuç

Tüm bu bilgiler çerçevesinde bu çalışmada Manisa İl Halk Kütüphanesi 45 Hk 5836 numarada kayıtlı mektup incelenmiş ve aşağıdaki hususlar dikkate değer bulunmuştur:

Mektubun başlığından yazarının Memi Şâh, muhatabının ise Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi olduğu anlaşılmaktadır. Tezkirelerdeki kayıtlardan Çivizâde ile aynı dönemde yaşayan asıl adı Mehmed olup Memi Şâh lakabıyla tanınan Riyâzî mahlaslı bir şaire rastlanmıştır. Bahsi geçen şair Üsküplü olup Sahn-ı Semân'da müdlik ve mülâzımlık yapmıştır. Doğruluğu kesin olarak iddia edilemeye de Ahdî'nin *Gülşen-i Suarâ*'sında nakledilen *bir anekdot*, Çivizâde ile Riyâzî arasında organik bir bağ olduğunu/olabileceğini akla getirmekte; dolayısıyla bu da çalışmamıza konu olan mektubun Riyâzî-yi Üskübî tarafından yazılma ihtimalini artırmaktadır. Ancak başlıktaki, "*Merhûm u mağfûr Memi Şâh Efendi Şeyhülislâm Çivizâde Müftî Efendiye mektûb gönderdügüdür.*" ibaresi dışında mektubun Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'ye yazıldığına dair haricî bir kanıt yoktur.

Çalışmada mektubu kaleme aldığını düşündüğümüz Riyâzî-yi Üskübî'nin portresine ağırlık verilmiş; bu bağlamda şairin portresinin oluşturulması için tezkirelerde vurgulanan, *Riyâzî'nin Sahn'dan Celâlzâde Sâlih Çelebi'nin mülâzımı olduğu* bilgisinden hareket edilmiştir. Bir diğer hareket noktası ise yine tezkirelerin Riyâzî hakkında ortaklaşa söyledikleri şairin etrafta zındık/mülhid olarak bilinmesi mevzudur. Ancak gerek tezkire verileri gerekse incelediğimiz mektup bu noktada bize yeni bakış açıları sunmadığından suçlamaların ciddiliği hakkında bir neticeye varmak zordur. Mektuptaki şariat vurgusu, Riyâzî'nin fetva makamı önünde kendini aklama girişimi olarak düşünmeye uygun olsa da, şairin yaşadığı dönemde bu tür

⁵³ Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf: Anadolu'da Sûfiler, Devlet ve Ulemâ (XVI. Yüzyıl)*, 354-355.

⁵⁴ Rıza Kurtuluş, "Lâhîcî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 2003), 27/53. Lâhîcî'nin "Şîi"liği meselesi tartışmalıdır. Muammer Cengiz, bu iddiaların hiçbir ilmî dayanağı olmadığı gibi Lâhîcî'nin eserlerinde de onun bu yönüne işaret eden hiçbir veri bulunmadığını belirtmektedir. Muammer Cengiz, *Şebüsterî ve Gülşen-i Râz* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), 155-156. (732'nci dipnot).

vurguların sūfî çevrelerce yüksek sesle dile getirilmesi, bunu aşırı bir yorum haline dönüştürmektedir.

Çalışmamızda tuhaf görüldüğü için vurgulanan unsurlardan biri de mektubun muhtevası ve mektuptaki bazı iktibaslardır. Özellikle geçmişten günümüze Alevî-Bektaşî zümrelerin temel argümanlarından olan dört kapı, nefsin mertebe ve makamları gibi konuların sūfî çevrelere karşı katılığıyla bilinen Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'ye gönderilen bir mektupta yer alması ilginçtir. Diğer taraftan mektupta Çivizâde'nin hoş bir nazarla bakmadığı Mevlânâ ve sūnî yönetimin [ve dolayısıyla Çivizâde'nin] tasdik etmediği Şîf-mezhap Lâhîcî'den beyitler iktibas edilmesi mektubun yazarı adına izahı kolay olmasa gerektir.

Ek-1: Mektubun Metni

[108b] Merhûm u magfûr Memî Şâh Efendi Şeyhülislâm Çivi-zâde Müftî Efendiye mektûb gönderdüğüdür

Bismillâhi'r-rahmâni'r-rahîm. Allâh te'âlâ hazretlerinin 'inâyet ve Resûl *sallallâhu te'âlâ 'aleyhi ve sellemün şefâ'ati* ve çehâr yâr-ı bâ-safânun rıdvânullâhi te'âlâ 'aleyhim ecma'ın himmetleri ve evliyânun kaddesallâhu esrârahum keremleri üzerinize hâzır olup havf u hatâlardan saklaya âmîn bi-hurmeti seyyidi'l-murselîn. Ve ba'dehû ma'lûm u 'ayândur ki Hak celle ve 'alâ hazretleri insânı oddan ve yilden ve sudan ve toprakdan halk eyledi ki her birinün ikişer hâssıyyeti vardır. Od ıssı ve kurudur. Yil ıssı ve yaşıdır. Su souk ve yaşıdır. Toprak souk ve kurudur. Ve odun bâtnı 'aşk renginde ve yilün rûh renginde ve suyun 'akl renginde ve topragun nefis renginde gelür. Ve bu dört 'anâsırı dört nefse teşbîh itmişlerdür. Ve Allâh te'âlâ her birine ikişer hâssa virdi. Âteşe emmâre yile levvâme suya mülhime topraga mutma'inne diyü ad virdi. Ve her birinün bir dürlü hâssası vardır ve anların her birisi on mertebe sâhibidür. Nefs-i emmâre on mertebe nefis-i levvâme on mertebe nefis-i mülhime on mertebe nefis-i mutma'inne on mertebe ki cümlesine kırk mertebe dirler. Ve nefis-i emmâre zâlimdür 'ârifler bunı âteşe nisbet itmişlerdür. Ve bunda konulan on mertebenün evvelkisi cehldür. İkincisi hışm üçüncü bugz dördüncü kahr beşinci kibr altıncı kîn yedinci hased sekizinci buhl tokuzuncu küfr onuncu nifâkdur. Ve bu on sıfatdan bir kişi halâs olsa ol vaktde ehl-i şerî'at olup cennete dâhil olmaya lâyık olur. Ve eger bu sıfatlardan [109a] birisi bir kişide bâkî kalsa bâkîsinden dahı kurtılmamış gibidir. Eger cümlesinden kurtılmasa ehl-i cennet olmaz. Birisi dahı kalursa ⁵⁵”وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ“ya mazhar düşüp ehl-i cennet olmaz. Nihâyet şiddet-i 'azâbun za'fıyla tefâvüti vardır. Ve bu on sıfatdan birisi meselâ buhdur. Eger kimesnede bâkî kalsa cennete dâhil olmaz. Zîrâ Resûl *sallallâhu te'âlâ 'aleyhi ve sellem* buyurur. ⁵⁶”البخيل لا يدخل الجنة ولو كان زاهدا“

⁵⁵ Rabbinin huzurunda (hesap vermekten) korkan ve nefesine kötü arzuları yasaklayana gelince, onun barınağı da cennetin ta kendisidir. (Naziât; 40-41)

⁵⁶ Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ 2*, ed. Faik Akcaoğlu, çev. Mustafa Genç (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2019), 2/107. Cimri adam isterse zâhid olsun cennete giremez.

İmdi eger şöyle ki kişide bu on sıfatdan bâkî kala fi'l-hakîka ehl-i şerî'at ve ehl-i cennet olmaz.

تا که باشی بنده خواص احد	پاک شو از نخوت و حرص و حسد
تا که گردی ز اولیای خواجه تاش ⁵⁷	از تکبر وز رعونت دور باش
بی گمان از وی خدا بیزار شد ⁵⁸	هر که او از حرص دنیادار شد
او باوصاف نکو پیوسته شد ⁵⁹	هر که از اخلاق بد وارسته شد
هر که فرماید خلافتش آن کنی ⁶⁰	نفس را آن به که در زندان کنی

Ve nefsi levvâmede dahı on mertebe konuldu. Evvelki mertebe zühddür. İkinci takvâ üçüncü vera' dördüncü kulluk beşinci namâz altıncı oruç yedinci hacc sekizinci 'umre tokuzuncı zekât onuncı gazâdur. Eger bir kişi bu on sıfatla muttasıf olsa ol zamânda ehl-i tarîkat olur. Ve nefsi mülhîmede dahı on mertebe konuldu. Evvelkisi 'akldur. İkinci hikmet üçüncü 'ilmdür. Dördüncü hulku sehâdur. Eger bir kişi bu on sıfatla muttasıf olsa ol zamânda ehl-i ma'rifet olur. Ve nefsi mutma'innede dahı on mertebe konuldu. Evvelki mertebe fakr ikinci sabr üçüncü 'adl dördüncü insâf beşinci rızâ [109b] altıncı tahkîk yedinci merhamet sekizinci yakîn tokuzuncı 'ahd onuncı 'ahde vefâdur. Eger bir kimesne bu on sıfatla muttasıf olsa ol zamân da ehl-i hakikat olup cezbe-yi İlâhiyyeye vâsıl olur. Ve eger bir kimesnenün gönlinde cezbetullâh tulû' eylese ol kimesne sıdk-ı ihlâs ile şer'-i şerîf üzre sâbit-kadem olsa ol cezbe anun vücûdında olan ahlâk-ı zemîme-yi âteş hâr u hâşâki yandurduğı gibi yandurup gönlinde olan mâsivallâha mahabbetin komayup giderür. Dâ'imâ Allâh te'âlâ hazretlerinin fikr ü zikri üzre olup farzâ el-'ıyâzu billâh eger Allâh te'âlânun fikr ü zikrini ferâgat itmege kasd eylese ferâgat itmege kâdir olmaz. Zîrâ Hazret-i Resûl sallallâhu te'âlâ 'aleyhi ve sellem bu cezbe hakkında buyurmuşdur. ⁶¹ "جَذْبَةٌ مِنْ جَذَبَاتٍ" ⁶² "الرَّحْمَنِ تُوَازِي عَمَلِ التَّعَلُّينِ"

اندر آتش دید ما را نور داد	اذکروا الله شاه ما دستور داد
نیست لایق مر مرا تصویرها	گفت اگر چه پاکم از ذکر شما
وصف شاهانه از آنها خالص است ⁶²	ذکر جسمانه خیال ناقص است

⁵⁷ Şemseddin Muhammed bin Esîrî-yi Lâhîcî, *Esrâru's-Şuhûd fî-Ma'rifeti'l-Hakki'l-Ma'bûd*, ed. Seyyid Alî-yi Âl-i Dâvûd (Tahran: Müessese-i Mutalaat ve Tahkikat-ı Ferhengi, 1368), 9. Bir olan Allah'ın seçkin kullarından olmak için kibir, hırs ve hasetten arın // Bir evliyadan kula dönüşmek için kibir ve ahmaklıktan uzak dur.

⁵⁸ Feriddüdin-i Attar, *Pendname*, çev. M. Nuri Gençosman (İstanbul: MEB Yay., 1993), 20. Her kim hırs ile dünya varlıklarına erdiyse şüphesiz ki Tanrı ondan hoşnut olmamıştır.

⁵⁹ Lâhîcî, *Esrâru's-Şuhûd fî-Ma'rifeti'l-Hakki'l-Ma'bûd*, 9. Her kim kötü ahlaktan kurtulunca, o kişi güzel vasıflara ulaşır.

⁶⁰ Attar, *Pendname*, 20. En iyisi nefsi zindana atmak, her ne derse tersini yapmaktır.

⁶¹ Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ 2*, 2/228. Rahmân'ın cezvelerinden bir cezbe insanların ve cinlerin tüm amellerine denktir.

⁶² A. Avni Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi* (İstanbul: Kitabevi Yay., 2012), 3/472. Bizim şâhımız Allâh'ı zikredin diye izin verdi; ateş içinde gördü nûr verdi // Buyurdu ki: Vâkıâ sizin zikrinizden

ذکر حق پاکست چون پاکی رسید
 رخت بر بندد برون آید پلید
 چون در آید نام پاک اندر دهان
 نه پلیدی ماند و نه اندهان⁶³
 اذکروا الله کار هر اوباش نیست
 ارجعی بر پای هر قلاش نیست⁶⁴
 جور دوران و هر آن رنجی که هست
 سهلتر از بعد حق و غفلتست
 ز آنک اینها بگذرند آن نگذرد
 دولت آن دارد که جان آگه برد⁶⁵

Ve bu cezbeye kişi kendü kendüden sa'y u taleb itmegile vâsıl olmaz illâ bir pîre irâdet getürmek gerekdür. Sülûkinde şeytân şerrinden emîn ola. Bu sebebdendür ki Resûl sallallâhu te'âlâ 'aleyhi ve sellem buyurdu. "من لا شیخ له فشیخه الشیطان"⁶⁶ ve bu ma'nâda buyurulmuşdur. [110a] Er-refîk sümme't-tarîk, bî-pîr me-rev be-râh-ı Allâh, evvel pîrest v'ângehî râh.

گر روی این راه را بی راهبر
 کی بمنزل میرسی ای بی خبر
 اندرین ره گر بتنهایی روی
 ریش خند و سخره شیطان شوی
 گر سفر خواهی بخر اول رفیق
 پس برو ایمن ز ره زن در طریق⁶⁷

Bu dahı her şeyhde dünyâda cezbe bulunmaz. Zîrâ niçe kimesne hevâ-yı nefse uyup şeyhlığı dünyâ cem'ine vâsita vü râm itmişdür. Ve bu cezbetullâh olan velînün 'alâmeti budur ki sıdkıla tâlib olanı evvel nazarda cezbetullâha vâsıl ider. İmdi kişiye gerekdür ki her şeyh[üm] diyenün zâhiren tevâzu' u meskenetine aldanmaya ve eger andan bu zikir olunan 'alâmet bulunmazsa ana uymaya ve dahı bu 'alâmet bulunan şeyhe yetişmege sa'y eyleyüp ve yetişdükde ana sıdkıla irâdet getürüp muhkem muhabbet eyleye tâ ki anun yüzi suyına Allâh te'âlâ cânibinden gönüne cezbetullâh tulû' eyleye ve dahı insân halk olunup bu dünyâya gelmekden maksûd enbiyâ vü evliyâ 'aleyhim salavâtullâhi ve selâmuhûya⁶⁸ hadîs-i şerîf mûcibince teşbîh idüp anların meslekine münselik olup kendü nefsinı bilüp Rabbisin bilmekdür. Zîrâ Kur'ân-ı 'azîmde⁶⁹ "وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ"⁶⁹ vârid olmuşdur. 'Ulemâ li-ya'rifûn tefsîr itmişlerdir. Ve bir kimesne kendü nefsinı bilse Rabbini dahı

pakim; muhakkak bana tasvirler layık değildir. // Cismâne zikir, nâkısın hayalidir; şâhâne olan onlardan hâlistir.

⁶³ Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, 5/65. Zikir-i Hak pâktir, temizlik eriştiği vakit, murdar yükünü bağlar dışarıya çıkar // İsm-i pâk ağza geldiği vakit, ne murdarlık kalır ne de gamlar.

⁶⁴ Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, 8/375. *Uzkurullâh!* Her evbâşın kârı değildir; *İrcî* her kalleşin ayağına gelmez

⁶⁵ Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, 11/567. Devranın cevri ve her o renc ki vardır, Hakk'ın uzaklığından ve gafletinden daha kolaydır. // Zîrâ ki bunlar geçerler, o geçmez. Devleti o tutar ki, âgâh olan can götürür!

⁶⁶ Mürşidi olmayanın mürşidi şeytandır.

⁶⁷ Lâhîcî, *Esrârü's-Şuhûd fî-Ma'rifeti'l-Hakki'l-Ma'bûd*, 9. Bu yolu Rehbersiz yürürsen eğer / Menzile nasıl varacağımı düşünüyorsun ey gafil? // Eğer bu yolda tek başına yürürsen / Gülünç duruma düşer ve Şeytan'ın maskarası olursun. // Eğer sefere çıkmak arzusundaysan önce bir arkadaşı edin ki / Yoldaki eşkıyaların şerrinden emin şekilde yürüyesin.

⁶⁸ Ebû Dâvûd, *Libâs*, 4/4031; Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ* 2, 2/463. Kim bir kavme benzerse o da onlardandır.

⁶⁹ Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım. (Zâriyât; 56)

bilür nitekim "مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ"⁷⁰ buyurulmuşdur. Ammâ asıl *kişi nefisini bilmek nice*dir. Nefsün 'uyûbını bilüp ve terbiyet idüp anı cemî'-i 'uyûbından kurtarmayınca Rabbini bilmek hâsıl olmaz. İmdi kişi nefisini bilmek ve ıslâhına meşgûl olmak elbette gerekdür. Zîrâ nefisini bilicek 'uyûbını bilür. Terbiyetine meşgûl olur. Islâh idüp mutma'innelük sıfâtına ve makâmına yetişür ve Cenâb-ı 'izzete kırgılmak ve da'vete lâyıklar olur.

بدو پیوندد ان گه روح اییقان	چو نفس مطمئننه شد بایمان
چنین است ای پسر باید که دانی	حیاتی یابد آنجا جاودانی
ندایی ارجعی آید ز ربش	چو شد از روح ایقان مستجابش
چو دریایی بجان و دل فتوحست ⁷¹	بدان رأی رجوع ز رأی روحست

Kemâ kâlellâhu tebâreke ve te'âlâ ile "يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً"⁷² ölse tâlib-i Hak olana elbette lâzımdır. Bu makâma irişmege cehd eyliye ve irişdikden sonra eger namâz ve eger savm ve eger gayrı 'ibâdetlerinden bir zevk bir lezzet hâsıl ider ki evvel itdüğü 'ibâdete nisbet bir 'ibâdet mesîr-i âba su gibi olur. Belki ikisinün tefâvüti ta'bîre kâbil olmaz nihâyet fehm olunmak için bu hemân bir temsîldür. Ehlullâh bu husûsında "مَنْ لَمْ يَذُقْ لَمْ يَعْرِفْ"⁷³ derler. İmdi bir kimesne şer'-i şerîfe ri'âyet itmese ol kişi dört kapuya mazhar düşüp ehl-i şer'at ve ehl-i tarîkat ve ehl-i ma'rifet ve ehl-i hakîkat olmaz. Zîrâ şer'ât bir ağaçdur tarîkat budagı ma'rifet yaprağı hakîkat yemişidür. Eger ağaç olmasa budagı ve yaprağı ve yemişi dahı olmaz. Ve eger bir kimesne şer'-i şerîfe kemâliyle ri'âyet eylese tarîkata ve ma'rifete ve hakîkata mazhar düşüp zîrâ ağacın budagı ve yaprağı ve yemişi ağaçda nice münderic ise şer'at ve tarîkat ve ma'rifet ve hakîkat dahı mündericdür.

ای کریم و منعم آمرزگار	او ز ره احسان و لطف بی شمار
دولت و دیدار و گنج معرفت	روزیم را کن ز محض موهبت
دانشیم را با یقین مقرون دار	از حجاب جهل و شک بیرونم
اراست تمامت به شرع مصطفی	آن امین سرّ خدا باد ⁷⁴

⁷⁰ Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ* 4, ed. Faik Akcaoglu, çev. Mustafa Genç (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2019), 4/52. Nefsini bilen Rabbini bilir.

⁷¹ Şeyh Mahmûd Şebüsterî, *Risâle-i Kenzü'l-Hakâyık* (Matbaa-i İlmî, 1353), 30-31. Nefis îmân ile mutmain olduğu zaman ona (nefse) rûh-ı îkân dâhil olur. // (Nefis böylece) Orada sonsuz bir hayat bulur. Ey oğul bilmen gerekiyor ki (hakikat) böyledir. // Rûh-ı îkân (tam manasıyla) karşılığını bulunca ona Rabbinden İrcii sedası gelir. // (Rabbine) Dönme düşüncesi rûhtan kaynaklanmaktadır. Bunu cân-ı gönülden anlarsan bu sana fütühattır (keşif kapılarını açar).

⁷² Ey huzur içinde olan nefis! Sen O'ndan razı, O da senden razı olarak Rabbine dön! (Fecr; 27 - 28)

⁷³ Tatmayan bilemez.

⁷⁴ Lâhîcî, *Esrâru's-Şuhûd fi-Ma'rifeti'l-Hakki'l-Ma'bûd*, 6. Ey yüce ve hocaların cömerdi (olan Allâh)! O, sınırsız lütüfların ve ihsanların yolundandır. // (Ey) ululuk, tecelli ve bilginin hazinesi (sahibi Allâh) Kismetimi halis ihsanlarınla bereketlendir. // İlmimizi yakîn (sağlam, şüphesiz bilgi) mertebesine ulaştır. Ben şüphe ve cehaletin utancından beriyim. // Kendini tamamen Mustafa'nın şeriatıyla donat Allâh'ın o sırlarının emîni (bekçisi) ol.

Kaynakça

- Aclûnî. *Keşfü'l-Hafâ*. ed. Faik Akcaoğlu. çev. Mustafa Genç. 4 Cilt. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2019.
- Ahdî. *Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâsı*. ed. Süleyman Solmaz. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2005.
- Alan, Ercan - Abdurrahman Atçıl. *XVI. Yüzyıl Osmanlı Ulema Defterleri*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018.
- Âşık Çelebi. *Meşâ'irü's-Şu'arâ*. nşr. Filiz Kılıç. 3 Cilt. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yay., 2010.
- Ayar, Murat. "Çevreden İnsanın Kimyasına Dokunuşlar: Yûnus Emrenin Şiirinde Anâsır-ı Erba'anın İnsandaki Ahlâkî İz Düşümleri". 89-99. Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi, 2014.
- Beyazıt, Yasemin. "Osmanlı İlmîye Bürokrasisinde Şeyhülislâmîliğin Değişen Rolü ve Mülâzemet Sistemi (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)". *Bellekten* 73/267 (01 Ağustos 2009), 423-442.
- Cengiz, Muammer. *Şebüsterî ve Gülşen-i Râz*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- Cengiz, Osman. *16. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinin Kaynakları: Çivizâde-Ebussu'ûd-Birgivî*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.
- Deniz, Sebahat. "Boyacıoğlu'nun Anâsır-ı Erba'a Adlı Mesnevîsi". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 2/2 (01 Ocak 2000), 153-174. <https://doi.org/10.24058/Tki.36>
- Düzdağ, Ertuğrul. *Kanunî Devri Şeyhülislâmı Ebussuud Efendi Fetvaları*. İstanbul: Kapı Yay., 2012.
- Erünsal, İsmail E. "XV-XVI. Asır Osmanlı Zendeka ve İlahat Tarihine Bir Katkı". *Osmanlı Araştırmaları* 24/24 (01 Aralık 2004), 127-157.
- Feriddüdin-i Attar. *Pendname*. çev. M. Nuri Gençosman. İstanbul: MEB Yay., 1993.
- Gel, Mehmet. *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Toplumunun Dinî Meselelerine Muhalif Bir Yaklaşım: Şeyhülislâm Çivizâde Muhyiddîn Mehmed Efendi ve Fikirleri Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2010.
- Gelibolulu Mustafa Âlî. *Kühü'l-Ahbar'ın Tezkire Kısmı*. nşr. Mustafa İsen. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1994.
- Hacı Bektaş Velî. *Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye*. haz. Gıyasettin Aytas - Hacı Yılmaz. çev. Davut Duman. Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yay., 2004.
- İpekten, Haluk vd. *Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1988.
- İpşirli, Mehmet. "Mülâzemet". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 31/537-539. Ankara: TDV Yay., 2006.
- İzutsu, Toshihiko. *İbn Arabî'nin Fûsus'undaki Anahtar Kavramlar*. çev. Ahmed Yüksel Özemre. İstanbul: Kaknüs Yay., 2005.
- Karataş, İbrahim Ethem. "Erzurumlu İbrahim Hakkî'nin Marifetname'sinde Anâsır-ı Erbaa (Dört Unsur) Görüşü". *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 33 (01 Aralık 2014), 104-122.
- Karlğa, H. Bekir. "Anâsır-ı Erbaa". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 3/149-151. Ankara: TDV Yay., 1991.
- Kaya, Mahmut. "Sudûr". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 37/467-468. Ankara: TDV Yay., 2009.
- Kemikli, Bilal. "Türk Tasavvuf Edebiyatında Devriyye ve Sun'ullâh-ı Gaybî'nin Devriyyesi". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 13/2 (2000), 217-226.

- Kınalızâde Hasan Çelebi. *Tezkiretü's-Şuarâ*. nşr. İbrahim Kutluk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Kınalızâde Hasan Çelebi. *Tezkiretü's-Şu'arâ*. nşr. Aysun Sungurhan. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı E-Kitap, 2017. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194494/kinalizade-hasan-celebi-tezkiretus-s-uara.html>
- Konuk, A. Avni. *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*. 13 Cilt. İstanbul: Kitabevi Yay., 2012.
- Kurtuluş, Rıza. "Lâhîcî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 27/53. Ankara: TDV Yay., 2003.
- Latîfî. *Latîfî Tezkiresi*. Râşid Efendi Kütüphanesi, 1160.
- Latîfî. *Latîfî Tezkiretü's-Şu'ara ve Tabrisatü'n-Nuzema*. nşr. Rıdvan Canım. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2000.
- Mecdî Mehmed Efendi. *Hadâiku's-Şakâik: Şakaik-i Numaniyye ve Zeyilleri*. nşr. Abdülkadir Özcan. İstanbul: Çağrı Yay., 1989.
- Mehmed Amîkî. *Risâle-i Tâ'ife-i Mülâhidân*. Milli Kütüphane Yazma Eserler, 06 Mil Yz A 330/3.
- Münîrî-yi Belgradî. *Şerh-i Kaside-i Süleyman*. Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 19 Hk 668/1(a).
- Nev'îzâde Atâyî. *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmileti's-Şakâ'ik: Nev'îzâde Atâyî'nin Şakâ'ik Zeyli*. 2 Cilt. nşr. Suat Donuk. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., 2017.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Bektaşîlik". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 5/373-379. Ankara: TDV Yay., 1992.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Bektaşîyye". ed. Semih Ceyhan. *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*, 447-486.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Hacı Bektaş-ı Velî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 14/455-458. Ankara: TDV Yay., 1996.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15-17. Yüzyıllar)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 4. Baskı., 2013.
- Öngören, Reşat. *Osmanlılar'da Tasavvuf: Anadolu'da Sûfîler, Devlet ve Ulemâ (XVI. Yüzyıl)*. İstanbul: İz Yayıncılık, 3. Baskı., 2012.
- Öz, Baki. *Alevilikle İlgili Osmanlı Belgeleri*. İstanbul: Can Yayınları, 1997.
- Özcan, Tahsin. "Sofyalı Bâlî Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 3 (1999), 125-155.
- Özkan, Ferudun. "Eşrefoğlu Rumi Divanında Dört Kapı Kırk Makam" *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 59/ (01 Eylül 2011), 253-278.
- Riyâzî Muhammed Efendi. *Riyâzî Muhammed Efendi Riyâzü's-Şu'arâ*. nşr. Namık Açıkgöz. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2017. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-191371/riyazi-riyazus-suaratezkiretus-suara.html>
- Şahin, Oğuzhan. *İki Sûfînin Mücadelesi*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- Şahinoğlu, M. Nazif. "Unsur". *İslâm Ansiklopedisi*. 13/40-41. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı - Millî Eğitim Basımevi, 1986.
- Şemseddin Muhammed bin Esîrî-yi Lâhîcî. *Esrâru's-Şuhûd fî-Ma'rifeti'l-Hakki'l-Ma'bûd*. nşr. Seyyid Alî-yi Âl-i Dâvûd. Tahran: Müessese-i Mutalaat ve Tahkikat-ı Ferhengi, 1368.
- Şeyh Mahmûd Şebüsterî. *Risâle-i Kenzû'l-Hakâyık*. Matbaa-i İlmî, 1353.
- Sühreverdî. *Avârifü'l-Maârif (Tasavvufun Esasları)*. çev. H. Kâmil Yılmaz - İrfan Gündüz. İstanbul: Vefa Yayıncılık, 1990.
- Tatçı, Mustafa. *Risâletü'n-Nushiyye (Tenkitli metin): Yunus Emre Külliyyatı 3*. İstanbul: H Yayınları, 2008.
- Uludağ, Süleyman. "Ma'rifet-i Nefs". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 28/56-57. Ankara: TDV Yay., 2003.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 4. Baskı., 2014.

Yücer, Hür Mahmut. "Nefsini Bilen Rabbini Bildi". *Diyanet Dergi*. Erişim 12 Ekim 2020. <https://dergi.diyanet.gov.tr/makaledetay.php?ID=30549>

Mecmua. Manisa İl Halk Kütüphanesi Yazmalar Koleksiyonu, 45 Hk 5836.

Resim 1: Mektuptan Bir Örnek: Manisa İl Halk Ktp. 45 Hk 5836, 108b.

